

УДК 343.2.01:(303.732.4:316.3)

Є. М. Вечерова,

канд. юрид. наук, доц., доцент
кафедри кримінального права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАГАЛЬНОНАУКОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ЩОДО СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ ЯК РІЗНОВИДІВ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті запропоновано сукупність пізнавальних засобів та прийомів аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління крізь призму системного підходу, структурного аналізу та теорії соціального управління.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальний закон, система, структура, соціальне управління, самоорганізація.

Постановка проблеми. Евристичність наукового знання в умовах сьогодення характеризують його інтегративність, міжгалузевість та перенесення центру уваги з дослідження соціальних станів на соціальні процеси, що робить ще більш актуальним звернення уваги на потенціал загальнонаукової методології під час проведення різного роду наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень свідчить про те, що наукознавчі та методологічні питання є не дуже «популярними» серед дослідників і їм часто відводиться другорядне місце (переважно в контексті розгляду вузькопрофільних проблем), або й взагалі вони залишаються поза увагою. Найбільш розвиненим цей напрям знань традиційно залишається в теорії держави та права й у філософії (О. І. Демидов, М. С. Кельман, Д. А. Керимов, Л. О. Мікешина, М. М. Тарасов, Ю. М. Оборотов, І. Л. Честнов тощо).

Серед фахівців у галузі кримінального права, у фокус уваги яких так чи інакше потрапляли методологічні питання, можна назвати О. І. Бойка, Н. О. Гуторову, А. Е. Жалінського, В. О. Навроцького, М. І. Панова, В. О. Тулякова та ін.

З огляду на вищезазначене **метою цієї статті** є з'ясувати утилітарність окремих компонентів загальнонаукової методології (системного підходу, структурного аналізу, теорії соціального управління) для системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління.

Виклад основного матеріалу. Відкриття в середині ХХ ст. системних властивостей соціальних об'єктів, обґрунтування можливості, доцільності та перспективності використання системного підходу як методологічного ключа до їх вивчення стало знаковою подією в історії науки, багато в чому визначивши зміст та напрям правових (кримінально-правових) досліджень¹. М. В. Воронін у своїй дисертації обґрунтовує ідею про те, що системний підхід дає змогу вловити функціональне призначення елементів права, по-новому дивитися на право в цілому². Г. В. Мальцев не без підстав відзначає, що застосування системного підходу в юридичних дослідженнях стало великим проривом у розумінні природи права, змусило визнати, що право, правове регулювання – це не механізм, не конгломерат окремих структур, не агрегат раціонально з'єднаних елементів, що можуть бути зрушені конструктором або інженером (законодавцем або правозастосувачем), а відкрита динамічна система, якій притаманні якості єдності й цілісності та яка активно взаємодіє із соціальним та природним середовищем. У результаті використання системного підходу механічні закономірності, які помітно проявлялися в межах юридико-догматичної методології, у свідомості юриста були потіснені загальними законами організації відкритих систем, що постійно обмінюються інформацією із середовищем³.

Ключовою ланкою системного підходу є поняття «система». В етимологічному аспекті термін «система» (від лат. *systema* – ціле, що складається з

¹ Жук М. С. Методология системного анализа институтов российского уголовного права / М. С. Жук // Общество и право. – 2012. – № 1. – С. 132.

² Воронин М. В. Основания и проявления системности права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Воронин ; Казан. (Приволж.) федер. ун-т. – Казань, 2013. – С. 18.

³ Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – С. 70.

частин; з'єднання) – це сукупність елементів, що перебувають у відносинах та зв'язках один із одним, яка утворює певну цілісність, єдність⁴. Система перебуває в безперервному русі та наділена комплексом властивостей (якостей), наприклад, множинність, відкритість, автономність. Так, із урахуванням положень теорії аутопойезису, системи існують тільки у множині⁵. Це пояснює, чому система потребує навколишнього середовища, що складається з інших систем і структуроване ними. Інакше кажучи, система без середовища немислима⁶. Як підкреслює О. І. Бойко, сенс системного підходу полягає не в посвідченні цілісності, що досягається структуралізмом, а у висвітленні зовнішньої детермінації об'єкта, що в підсумку позначається і на його структурній композиції. Учений переконаний, що система – це ні що інше, як разом узяті об'єкт та середовище його функціонування⁷.

Як бачимо, про систему є сенс вести мову там і тоді, коли йдеться про зовнішні зв'язки (extra зв'язки) будь-якого феномена з більш глобальними утвореннями об'єктивної дійсності, складником (підсистемою) яких він є⁸.

Право завжди діє в певній обстановці, у зв'язку з конкретним соціальним оточенням і спільно з іншими соціальними нормами. Його неможливо зрозуміти без того ґрунту, звідки воно «виростає», в якому «оточенні» живе і розвивається. Середовище права відображає інтегральні властивості всієї сукупності умов, факторів, які так чи інакше впливають на становлення, функціонування і розвиток права, а також оточення, в якому протікає правове життя конкретного суспільства. Ця категорія є системною характеристикою соціальної реальності⁹.

⁴ Садовский В. Н. Основания общей теории систем: логико-методологический анализ / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – С. 173.

⁵ Ладер К.-Х. Теория аутопойезиса как подход, позволяющий лучше понять право постмодерна (от иерархии норм к гетерархии изменяющихся паттернов правовых интеротношений) / К.-Х. Ладер // Известия высш. учебн. заведений. Правоведение. – 2007. – № 4. – С. 18.

⁶ Назарчук А. В. Учение Никласа Лумана о коммуникации / А. В. Назарчук. – М. : Весь Мир, 2012. – С. 17.

⁷ Бойко А. И. Системная проблематика в философии и праве / А. И. Бойко // Философия права. – 2003. – № 1. – С. 26.

⁸ Вечерова С. М. Системно-структурний аналіз кримінального законодавства України: до постановки питання [Електронний ресурс] / С. М. Вечерова // Юрид. наук. електр. журн. – 2015. – № 2. – Режим доступу : <http://www.lsej.org.ua>. – Заголовок з екрану.

⁹ Сигалов К. Е. Среда права : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / К. Е. Сигалов ; Московск. ун-т МВД России. – М, 2010. – С. 4, 13.

Одним із вихідних положень системного підходу є ідея про те, що абсолютно закритих систем не існує, має місце інтеракція систем та їх оточення¹⁰. Це означає, що право є не тільки продуктом історико-культурного середовища, але й саме активно впливає на зміст останнього. У ньому право себе відтворює, адаптуючись до середовища, з одного боку, і пристосовуючи (створюючи) його, – з іншого¹¹.

Таким чином, автономність системи проявляється у тому, що вона повністю «не розчиняється» у середовищі, а зберігає здатність «реверсно» впливати на нього за рахунок власних «резервів». Слід погодитися з М. С. Жуком у тому, що системний підхід передбачає розгляд кримінального права не як ізольованого об'єкта, взятого самого по собі, а у зв'язку з навколишнім середовищем (природним, соціальним і т. д.), на фоні та у взаємодії з яким кримінальне право функціонує як система, що дозволяє визначити його межі й пізнати цілісність, зрозуміти, чому воно має саме таку структуру, пояснити та спрогнозувати трансформації його системи¹². Доречно також процитувати Г. В. Мальцева, який стверджує, що далеко не завжди причини невдалого правового регулювання полягають у самому праві, так само як і його регулятивний успіх не належить виключно йому¹³.

Тобто середовище у найширшому сенсі цього слова є базовою детермінантою, яка «відповідає» за «формат» права (кримінального права) із усіма його недоліками та перевагами в певному темпоральному вимірі.

Структурність – необхідний атрибут усіх реально існуючих об'єктів та систем. У світі не може бути тіл без структур, не наділених здатністю до внутрішніх змін і переходу з одних станів у інші. Відповідно, як відмічає О. І. Бойко, системний метод всюди доповнюється структуралізмом або вони навіть об'єднуються в один інструментальний напрям, іменованій системно-

¹⁰ Назарчук А. В. Учение Никласа Лумана о коммуникации. – С. 17.

¹¹ Сигалов К. Е. Среда права : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. – С. 13.

¹² Жук М. С. Методология системного анализа институтов российского уголовного права. – С. 133.

¹³ Мальцев Г. В. Социальные основания права. – С. 769.

структурним підходом. Вони є методами-близнюками, що пояснюють субстанційну міцність і механізми самозбереження об'єктів і тіл при контактах з навколишнім світом, їх стартову цілісність і структурну еволюцію¹⁴. О. І. Демидов абсолютно справедливо прогнозує, що у сфері правового пізнання ще тільки належить повною мірою використати методологічні можливості структуралізму, який дозволяє фіксувати, установлювати нові грані закону та загалом нормативних форм регуляції, тобто того у правовій сфері, що завжди перебувало у зоні «замовчування», малося на увазі, розглядалося як належне, але не досліджувалося¹⁵.

Одна з причин неналежного використання структурного аналізу як загальнонаукового методу пізнання полягає в тому, що й досі в доктринальній літературі превалує помилкова думка, згідно з якою система права ототожнюється з його будовою, тобто структурою. Разом із тим «система» і «структура» – нетотожні поняття. Структура (від лат. *structura* – будова, розташування, порядок) – будова і внутрішня форма організації системи, що виступає як єдність стійких взаємозв'язків між елементами, а також законів таких взаємозв'язків¹⁶. Тобто структура – лише внутрішній бік (розріз) системи, система зсередини¹⁷. Відповідно оперувати терміном «структура» слід у тих випадках, коли йдеться про «архітектоніку», внутрішню будову (intra зв'язки) всередині будь-якого феномена¹⁸. Структура тотожна інваріантності, вона в об'єкта одна; система ж є поліваріантною¹⁹.

¹⁴ Бойко А. И. Система и структура уголовного права : в 3 т. / А. И. Бойко. – Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2007. – Т. I. Системология и структурализм в современной познавательной культуре. – С. 7.

¹⁵ Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении / А. И. Демидов // Известия вузов. Правоведение. – СПб. : Изд-во СПбГУ. – 2001. – № 4. – С. 19.

¹⁶ Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – С. 462.

¹⁷ Вечерова С. М. Системно-структурний аналіз кримінального законодавства України: до постановки питання [Електронний ресурс] / С. М. Вечерова // Юрид. наук. електрон. журн. – 2015. – № 2. – Режим доступу : <http://www.lsej.org.ua>. – Заголовок з екрану.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Бойко А. И. Системная проблематика в философии и праве. – С. 26.

Традиційно структуру у філософії розуміють як інваріантний аспект системи²⁰. Структура обумовлює внутрішню стабільну інваріантну будову системи, а її елементи утворюють зовнішню варіативну будову. Отже, структура і система нерозривні й немислимі одна без одної. Будь-який системний об'єкт, в тому числі й право, має трактуватися у вимірі його структурності²¹.

У той же час структура і система права – це різні площини його сутності, оскільки структурність права виражається у його властивості бути схильним до впорядкування та інституціоналізації. Структура права – це не стільки сукупність його структурних компонентів, скільки те, що дозволяє йому існувати в конкретних вимірах простору і часу²². Так, Д. М. Азмі під структурою права розуміє його внутрішню будову, що характеризується обов'язковою наявністю невід'ємних, константних, закономірно присутніх та пов'язаних між собою елементів²³. При цьому структурні елементи є стрижневими засадами права²⁴.

Структурованість є запорукою стійкості (гомеостазису) системи, до характеристик якої належать: витривалість як властивість системи уникати незворотного припинення функціонування під впливом зовнішніх чинників; толерантність – можливість сприймати різні несприятливі параметри зовнішнього середовища; резистентність (опірність), що є здатністю чинити супротив впливу негативних факторів; стабільність як притаманність системі збереження своєї структури і функціональних особливостей під впливом внутрішніх факторів. Нарешті, стійкість являє собою властивість системи зберігати свою структуру і функції при різних параметрах зовнішнього середови-

²⁰ Горобець К. К новому пониманию структуры права / К. Горобець // Людина і закон: публічно-правовий вимір : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «VII Прибузькі юридичні читання», 25–26 листопада 2011 р. / за ред. С. В. Ківалова, В. О. Тулякова, О. В. Козаченка. – Миколаїв : Іліон, 2011. – С. 104.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 105.

²³ Азмі Д. М. Историко-теоретический и методологический анализ структуры права : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Д. М. Азмі ; Моск. гос. юрид. акад. им. О. Е. Кутафина. – М., 2011. – С. 12–13.

²⁴ Там само. – С. 28.

ща²⁵. У цілому ж стійкість і всі відмічені її характеристики: витривалість, толерантність, резистентність, стабільність є найважливішими передумовами розвитку системи²⁶.

Стосовно продуктивності структурного аналізу для дослідження кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління, то він є вкрай необхідним в силу їх внутрішньої складності та надає можливість розглянути ці феномени «зсередини», звернути увагу на їх змістовні параметри, архітектоніку, системні «intra» взаємозв'язки між окремими їх складовими частинами.

У методологічному аспекті своєрідною «з'єднувальною ланкою» між системним підходом і структурним аналізом є теорія соціального управління, адже кінцевим пунктом призначення кримінального права та кримінального закону як соціальних регуляторів є впорядкування суспільних відносин, їх вдосконалення та розвиток. Управління – універсальний і необхідний елемент навколишнього світу²⁷. У загальному вигляді воно являє собою явище, що впливає на внутрішні та зовнішні процеси в різних системах, об'єднаних загальною метою функціонування, спрямованих на обробку вхідних сигналів (інформації) з метою встановлення зворотного зв'язку, що сприяє організації відповідної системи, тобто забезпеченню її функціонування²⁸. З філософських позицій управління – це функція організованих систем різної природи (соціальних, технічних, біологічних), що забезпечує збереження їх певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, досягнення мети²⁹.

²⁵ Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. – Сумы : Университет. кн., 2003. – С. 72–78.

²⁶ Оборотов Ю. Н. Изменение парадигмы методологии юриспруденции / Ю. Н. Оборотов // Наукові праці Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». – 2013. – Т. 13. – С. 34–35.

²⁷ Итиуридзе Л. А. Структура и принципы современной теории управления / Л. А. Итиуридзе // Право и государство: теория и практика. – 2013. – № 5. – С. 140.

²⁸ Канунникова Н. Г. Эволюция управления и современные подходы к определению его понятия. Социальное управление / Н. Г. Канунникова // Административное право и процесс. – 2012. – № 9. – С. 23.

²⁹ Итиуридзе Л. А. Структура и принципы современной теории управления. – С. 140.

Якщо виходити з того, що соціальне управління – це процес, а останній завжди передбачає рух, модифікацію, перетворення, зміни, розвиток³⁰, то розглядуваний процес включає такі складові: 1) логічний підмет (unit) – одиницю, тобто те, що змінюється або перебуває в процесі; 2) часові відносини; 3) просторові відносини; 4) напрям³¹.

Щоб соціальне управління було максимально ефективним, потрібно при його здійсненні враховувати фундаментальні засади розвитку як кінцевої його мети. У теорії розвитку серед усього різноманіття можливих змін виокремлюють три властивості, які у своїй єдності складають розвиток. Це незворотність, яка оберігає систему від циклічного повторення; спрямованість як забезпечення накопичення змін і виникнення нової якості; закономірність як відповідність між змінами і причинно-наслідковими зв'язками. Наявність властивостей незворотності, спрямованості та закономірності ще не дає підстав кваліфікувати якісь процеси як розвиток. Тому розвиток передбачає упорядкування, стохастичність (випадковість) та невизначеність, які доповнюються активністю внутрішніх механізмів самоорганізації системи³².

Для розвитку правової (кримінально-правової) системи ключову роль відіграють також категорії мінливості, спадковості та відбору, які складають тріаду розвитку правової (кримінально-правової) системи. При цьому мінливість виступає як властивість правової (кримінально-правової) системи змінювати свої якості. Самі зміни поділяються на детерміновані та недетерміновані (обумовлені чи необумовлені факторами випадковості). Спадковість правової (кримінально-правової) системи – це її здатність повторювати характерні ознаки та особливості в низці наступних змін. Спадковість забезпечує закономірність змін та зростання майбутнього з минулого. Відбір зводиться до виділення якостей та ознак правової (кримінально-правової) системи, які

³⁰ Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / П. А. Сорокин ; пер. с англ. ; вст. статья и комментарии В. В. Сапова. – М. : Астрель, 2006. – С. 97.

³¹ Там само.

³² Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития. – С. 19–23.

можуть бути сприйняті в майбутньому. Відбір забезпечує варіанти розвитку системи шляхом вибору з переліку можливих продовжень³³.

Як бачимо, мінливість, спадковість та відбір є обов'язковими компонентами трансформаційного механізму правової (кримінально-правової) системи, тобто механізму її змін.

Базовою ідеєю теорії соціального управління є теза про те, що будь-який соціальний інститут (у тому числі і право, кримінальне право) можна уявити як сукупність організаційних та самоорганізаційних процесів, що перебувають у постійному динамічному взаємозв'язку³⁴. Так, Г. В. Мальцев стверджує, що у природі і суспільстві немає таких систем, які могли б рухатися тільки за рахунок внутрішніх енергетичних ресурсів і не потребували б цілеспрямованого підштовхування ззовні. Таке підштовхування необхідно вважати початковим моментом регулювання динамічних систем, за яким слідує внутрішні саморегулятивні процеси³⁵. Універсальна модель управління полягає в єдності управління та самоорганізації, а риторичним питанням залишається проблематика їх розумного балансу, адже надмірне управління, так само, як і його недостатність, зазвичай веде до погіршення стану системи³⁶.

Слід погодитися з Е. М. Богдановою у тому, що суспільству необхідна система управління, адекватна соціальній реальності. При цьому управлінські стратегії мають базуватися на принципах, які враховують непередбачуваність, нестабільність, можливість біфуркаційних станів складних соціальних систем³⁷. Схожу позицію займає Ю. А. Нікітіна, яка переконана, що специфіка управління сьогодні обумовлена змінами в об'єкті управління. Вона вважає, що сучасне управління соціальними процесами має справу з принципово

³³ Оборотов Ю. Н. Изменение парадигмы методологии юриспруденции. – С. 35.

³⁴ Богданова Э. Н. Самоорганизация и управление в сложных эволюционирующих системах : автореф. дис. ... докт. философ. наук : 09.00.01 / Э. Н. Богданова ; Кабард.-Балкар. гос. ун-т им. Х. М. Бербекова. – Нальчик, 2009. – С. 10.

³⁵ Мальцев Г. В. Социальные основания права. – С. 8.

³⁶ Богданова Э. Н. Самоорганизация и управление в сложных эволюционирующих системах : автореф. дис. ... докт. философ. наук : 09.00.01. – С. 9–11.

³⁷ Там само. – С. 10–11.

іншим об'єктом. Втративши стійкість, суспільство перебуває в процесі постійного руху та непередбачуваних змін³⁸. На думку М. О. Орлова, оптимальна модель управління – це дискурсивне управління, яке являє собою процес упорядкування соціального середовища, що здійснюється за допомогою співпраці й узгодження різних потенційно конфліктних інтересів та реалізується на основі стратегічної дії, обмеженої моральним принципом³⁹.

Таким чином, підбиваючи загальні підсумки всього вищенаведеного, можна відмітити таке.

1. Потенціал системного підходу для системно-структурного аналізу кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління обумовлений їх багатовекторною взаємозалежністю та великими обсягами і полягає у тому, щоб допомогти зафіксувати їх зовнішні двосторонні «extra» взаємозв'язки із середовищем (юридичною та неюридичною площинами). З одного боку, кримінальне право та кримінальний закон адаптуються до середовища, а з іншого, – вони самі здійснюють «реверсний» вплив на середовище, модифікують його.

2. Структурний аналіз кримінального права та кримінального закону як різновидів соціального управління надає можливість розглянути цей феномен зсередини, звернути увагу на його змістовні параметри, архітектоніку, системні «intra» взаємозв'язки між окремими їх складовими частинами.

3. Соціальне управління – це процес, який включає у себе такі складові: 1) логічний підмет (unit) – одиницю, тобто те, що змінюється або перебуває в процесі; 2) часові відносини; 3) просторові відносини; 4) напрям. Фундаментальними засадами розвитку як кінцевої мети соціального управління є не-

³⁸ Никитина Ю. А. Коэволюционная инноватика как принцип управления развитием общества в условиях системного кризиса (социально-философский анализ): автореф. дисс. ... докт. философ. наук: 09.00.11 / Ю. А. Никитина; Сиб. гос. аэрокосм. ун-т. – Томск, 2011. – С. 3.

³⁹ Орлов М. О. Социальная динамика: философско-методологические основания дискурсивного управления в условиях глобализации: автореф. дисс. ... докт. философ. наук: 09.00.11 / М. О. Орлов; Саратов. гос. ун-т. – Саратов, 2009. – С. 12.

оборотність, спрямованість та закономірність. Обов'язковими компонентами трансформаційного механізму виступають мінливість, спадковість та відбір.

Теорія соціального управління надає змогу поглянути на кримінальне право та кримінальний закон як на сукупність організаційних та самоорганізаційних процесів, спрямованих на впорядкування суспільних відносин, їх вдосконалення та розвиток.

Вечерова Е. Н. Отдельные аспекты общенаучной методологии относительно системно-структурного анализа уголовного права и уголовного закона как разновидностей социального управления

В статье предложена совокупность познавательных средств и приемов анализа уголовного права и уголовного закона как разновидностей социального управления сквозь призму системного подхода, структурного анализа и теории социального управления.

Ключевые слова: уголовное право, уголовный закон, система, структура, социальное управление, самоорганизация.

Vecherova E. M. Some aspects of the general scientific methodology regarding structural and systemic analysis of criminal law and criminal act as kinds of social management

In the article the author proposes complex of the cognitive means and methods of analysis of criminal law and criminal act as kinds of social management through the prism of systemic approach, structured analysis and the theory of social management.

Key words: criminal law, criminal act, system, structure, social management, self-organization.